дарога
ранак
вопратка
тытунь
бортніцтва

звычаі

РАНАК — ПЕРАХОД АД ЦЕМРЫ ДА СЬВЯТЛА

Размова з Тацянай Валодзінай

Напэўна, шмат каго зь людзей наведвае час ад часу навязьлівая думка, што ён не самастойны ў сваіх дзеяньнях, што ім нехта кіруе. Чалавек нібыта змушаны штодня падпарадкоўвацца завядзёнцы, нейкім правілам, якіх ён ня можа парушыць, ад іх ён залежыць. Жыцьцё ўвогуле й распарадак кожнага дня падпарадкаваны пэўнай схеме, а значыць, ужо ад самага ранку кімсьці абмяжоўваецца ягоная свабода.

— Чалавек намагаецца вырвацца з жорсткіх рамак традыцыі й зрабіць па-свойму. Але гэтыя рамкі не адпускаюць яго, сьціскаюць. Кім? Чым? І чаму?

— Намі кіруюць продкі. Гэта яны, іхныя некранутыя ўстановы сьціскаюць нашу падсьвядомасьць. Таму чалавек сваім нараджэньнем і ўсім жыцьцём, кожным сваім годам і кожным днём, паўтарае тую адну, вызначальную, галоўную архетыповую дзею — пачатак Сусьвету. У строгай цыклічнасьці — зарука гармоніі й стабільнасьці. Чалавек мусіць трымацца спрадвечных, касмалягічна выверанных законаў і штодзень — разам з Сонцам — праходзіць іхны агульны шлях.

— Гэты цыкль пачынаецца ранкам. Якая міталёгія, магія, рэлігія ці дыктат продкаў прасочваецца ў той першай гадзінцы нашага дня?

— Прачынаньне ў структуры дня, сутак — гэта першы міні-пераход, першае пераадоленьне мяжы паміж дзьвюма досыць аўтаномнымі часткамі рэчаіснасьці, у дадзеным выпадку, паміж двума адрэзкамі часу. Кожны ж пераход у нашым жыцьці ўлучае й вызваленьне ад уплываў і ціску папярэдняга, і пераадоленьне ягоных магчымых узьдзеяньняў. Для ранку ж такім папярэднікам выступае ноч.

— Ноч і для сучаснага гараджаніна — час асаблівы, напоўнены прыцягальнай таямнічасьцю...

— І не дарма, бо лічылася ноч часам ня толькі проста цёмным, але й небясьпечным, бо актывізуецца нечысьць усіх рангаў і званьняў. Чалавек, які сьпіць, знаходзіцца ва ўладаньнях царства ночы, і шматлікія павер'і сьцьвярджаюць, што душа ягоная, аддзяліўшыся ад цела, вандруе дзесьці воддаль. Таму першай забаронай выступае непажаданасьць раптоўнага абуджэньня. Трэба, каб душа пасьпела вярнуцца да цела. Здаровым і найбольш прымальным ёсьць натуральнае прачынаньне. Нездарма мы так і не палюбілі монстраў цывілізацыі — гучныя будзільнікі. Зь іншага боку, сымбалічнае прыпадабненьне сну да сьмерці вызначае разуменьне ночы як падарожжа чалавека на той сьвет. У народзе гэтак і кажуць:

Як чалавеку сьніцца, што дзе далёка быў або што рабіў, то гэта-такі праўда, што быў і рабіў, бо як чалавек засьне, то зь яго душа вылезе, то ходзіць усюды і ўсё робіць, а потым як назад у цела вернецца, то й чалавек прачнецца.

Таму арганічнымі бачацца рытуалы ачышчэньня, вызваленьня з-пад узьдзеяньня ночы й ейных насельнікаў. Калі ўбачылі дрэнны сон, жагналіся й казалі тры разы: «Куды ноч, туды й сон», а таксама глядзелі ў акно, а гэта значыць, зьвярталіся па дапамогу да сьвятла, што зможа нэўтралізаваць шкодныя наступствы ночы.

— Прачнуліся, усталі з ложка. Чаго далей патрабуе ад чалавека традыцыя?

— Уранку, абудзіўшыся, чалавеку належыць адразу ж аддаць перавагу станоўчаму. Станоўчае ж рэалізуецца ў больш прыватных катэгорыях, прыкладам, ва ўсім правым у процівагу леваму. Хрысьціянства толькі напоўніла канкрэтнымі пэрсанажамі гэтую архаічную пару левага й правага, калі зьмясьціла з правага боку ў нас анёла, апекуна, а зь левага — чорта, спакусьніка, на якога й сплёўваем мы часам праз левае плячо. Гэтаксама й ранкам перавага за правым бокам:

Устаючы рана з пасьцелі, няможна станавіцца на зямлю перш леваю нагою, бо цалюсенькі дзень будзеш злаваць як паганы сабака альбо гад; перш трэба абуваць і правую нагу, тагды перш прыступіцца анёл і адгоніць ліхую сілу, каторая заўжды вартуе зь левага боку; хто рана ў першы раз ступіць на левую нагу, таго спаткае якоесь няшчасьце.

— Таму й кажуць — зь левай нагі ўстаў? А калі сьпіш на жываце, што тады?

— У традыцыйнай мадэлі сьвету левае сынанімічна ніжняму альбо задняму, і таму забараняецца ўставаць ня толькі зь левай нагі, але й сьпінаю ўверх. І пра таго скажуць: ліхі, бо, мусіць, устаў ракам. Хада задам наперад успрымалася як рух у прастору за сьпінай, а гэта значыць, на той сьвет, у антыпрастору, дзе чакаюць чалавека ўсе адпаведныя падзеі.

— Наступны этап — адзяваньне. І гэта такое звыклае й будзённае дзеяньне, напэўна, таксама аздабляецца пэўнымі прадпісаньнямі й правіламі традыцыі. А калі, спазьняючыся, надзенеш штосьці навыварат?

— Што ж, гэта значыць — сёньня цябе нехта паб’е, альбо, зыходзячы з законаў імітатыўнай магіі, чакае

цябе прыкрасьць з нагоды таго, што ад цябе гэтак жа адвернуцца твае знаёмцы. Калі ж у час апрананьня залупіцца падол, то ў той самы дзень будзеш п’яны. Як і калісьці, сучасьнік успрымае выпадковасьці як пэўныя знакі, якія ён расшыфроўвае, зыходзячы з тых ці іншых асацыяцыяў ці аналёгіяў.

— Далейшы істотны пункт будзённага распарадку — умываньне. Гэтае дзеяньне сёньняшнімі так званымі акультнымі навукамі разглядаецца ня толькі ў сваім фізіялягічным аспэкце, а як і ачышчэньне духоўнае, змываньне граху. А ў народнай традыцыі?

— Продкі нямытага чалавека прыпадабнялі да «нячыстага» ў шырокім разуменьні гэтага паняцьця. Згадаем адно зь іншасказальных найменьняў чорта — нямыцік. І што важна, нямыты чалавек успрымаўся як асабліва падуладны чорту, які мог беспакарана зрабіць яго сваёй ахвяраю. Дарэчы, нашы папярэднікі адмоўна ставіліся да фарбаваньня твару, прычынай таму было нэгатыўнае стаўленьне да ўсяго ненатуральнага ды сакральны статус чысьціні наагул. Лягічны працяг умываньня — выціраньне — таксама было рэглямэнтаванае. Катэгарычна забараняецца выціраць твар чымсьці непрыдатным, скажам, анучаю, бо спрацуе закон аналёгіі — людзі стануць табой пагарджаць.

— Памыліся. Далей — прычэсваемся, парадкуем валасы. Валасы ж ва ўсіх культурах надзяляюцца розным сэнсам. Дык, можа, ня толькі з эстэтычных меркаваньняў патрэбныя нам грабянцы?

— Ня толькі. Валасы распушчаныя, непакрытыя і ўскудлачаныя лічыліся характэрнай прыкметай пэрсанажаў нячыстай сілы, выступалі сымбалем хаосу й чужасьці. Прычасаныя, упарадкаваныя валасы, у сваю чаргу, сымбалізуюць прыналежнасьць да культуры,

соцыюму. Само прычэсваньне тлумачыцца як пераход з пэўнага стыхійнага стану да культурнага існаваньня. А раніцай патрабавалася вызваліцца з-пад улады ночы, калі забаўляліся з валасамі розныя нашы нябачныя суседзі, і замацаваць пераход да дня, сьвету й культуры ўпарадкаваньнем валасоў. Расказвалі, што

...дамавік, як залюбіць хазяйку, дык пачне к ей ноччу хадзіць. Валасы пазаплятае, касічак наробіць, не разьдзераш. І Пятніца такая была, як баба, хадзіла па хатах, дык хто ў пятніцу праў, таму валасы ўзаб'е, як кудзелю, ды каўтун напусьціць.

— Такім чынам, пачатак працоўнага дня, як і шмат гадоў таму, і сёньня, выглядае прыблізна аднолькава. Дык які вышэйшы сэнс гэтага звыклага парадку?

— Асноўнай сэмантычнай дамінантай як кожнага зь міні-рытуалаў, гэтак і ўсяго ранішняга абраду выступае ідэя пераходу — пераходу ад дня да ночы, ад цемры да сьвятла, ад сну да бадзёрасьці й, у выніку, ад паўпрыроднага, амаль хаатычнага й блізкага да іншасьвету стану ў сьвет культуры й сацыяльных дачыненьняў. У традыцыйнай культуры розныя часавыя цыклі ў сваім значэньні тоесныя адзін аднаму. Так і ранак у сутачным цыклі раўнуецца да нараджэньня, пачатку жыцьця чалавека. Выходзіць, чалавек, як і наварoдак, штораніцы вызваляецца з-пад ціску іншасьвету, змывае ўсё старое й нячыстае й, апрануўшыся ды прычасаўшыся, уваходзіць у соцыюм.

СЫМБОЛІКА ТРАДЫЦЫЙНАЙ ВОПРАТКІ

Размова з Тацянай Валодзінай

Даўно мінуў час, калі чалавеку дастаткова было загарнуцца ў зьвярыную шкуру альбо завязаць на сьцёгны павязку. У іншыя эпохі адзеньне было своеасаблівым пашпартам чалавека, які паказваў на ягоныя пол і сацыяльны статус. Сёньня ж фантазіі ў манеры апранацца няма межаў, нагавіцы ахвотна надзелі кабеты, і мужчыны ня супраць пераняць сёетое з жаночага гардэробу. Мода зрабілася адной з буйнейшых галінаў індустрыі, паламаўшы ўсе звыклыя стэрэатыпы й традыцыі. І сярод гэтага бязьмежжа стыляў і варыянтаў ёсьць адзін, асаблівы, скрозь напоўнены нейкім унутраным, «нематэрыяльным» сэнсам — народны нацыянальны строй. Той касьцюм, што ўвабраў у сябе жыцьцёвыя пачуваньні й погляды нашых продкаў.

— Дык як старажытныя людзі ўспрымалі адзеньне?

— Чалавек упершыню апрануўся, каб схавацца ад холаду, гарачыні, дажджу. Архаічны чалавек успрымаў адзеньне аналягічна дому, жытлу. Яшчэ да індаэўрапейскіх глыбіняў сягае сымбалічнае атаесамленьне дому й самаго чалавека з Космасам, адпаведна, структура Сусьвету як бы пераносіцца на структуру касьцюму й тым задае ягоныя сэнсы. Нашы продкі дзялілі Сьвет на тры часткі — Неба, Зямлю й Падзем'е. Вось жа і ў структуры строю вылучаюцца аналягічныя складнікі ды ідэі. Неба, верх, крону як сымбаль мужчынскага пачатку ў народнай культуры дэманструе

рытуальнае функцыянаваньне шапкі, ніз жа з традыцыйна жаночым ягоным успрыманьнем увасобіўся ў сымболіцы абутку. А яшчэ ніз — гэта замагільле й шлях туды, таму і ўяўляўся лапаць ці як сымбаль пераходу на той сьвет, ці як атрыбут самаго нябожчыка. Кашуля як прадаўжэньне цела чалавека, ягоны «двайнік» — пасярэдніца між верхам і нізам.

— Як бы хутка ні мянялася мода, але мы ўсё роўна носім нагавіцы, кашулі, шапкі ды хусткі. Сьвітка мадыфікавалася ў элегантны пінжак, гарсэт — у камізэльку, андарак — у спадніцу. Сталі значна карацейшыя мужчынскія кашулі, жанчыны навучыліся насіць споднюю бялізну. А што з традыцыйнага строю зьнікла зусім? Што засталося толькі ў сцэнічным убраньні ці ў музэйных шафах?

— Перадусім, гэта фартух — элемэнт жаночага паяснога адзеньня, рэч дужа насычаная ў сымбалічным пляне. Як сьведчыць большасьць этнаграфічных запісаў, фартух дзяўчаты пачыналі насіць з дасягненьнем паўналецьця. Ён якраз і паказваў на іхную гатовасьць да шлюбу. У першую чаргу праз генітальную аднесенасьць сымболіка фартуха замяшчала ідэю жанчыны, ідэю нараджэньня — у фартух кідалі чарапкі, каб бясплодныя жанчыны маглі зацяжарыць, фартухом выцціралі сурочаных дзетак. Дый вераваньні зьвязваліся перадусім з пытаньнямі каханьня й сэксу: калі дарогай разьвяжацца пярэднік — муж здрадзіў; страта фартуха паказвала на пэўную вольнасьць у паводзінах. Сымболіка ж парванага фартуха не выклікае сумненьняў:

Я ўстала рана-рана.
Гляджу — фартух разарваны.
Гляджу-гляджу туды-сюды,
Ажно вецер вее ўсюды.

— Зьвяртае на сябе ўвагу колеравая гама традыцыйных фартухоў. У абсалютнай бальшыні гэта чаргаваньне чырвоных і белых палосаў, чырвоны арнамэнт на белым тле. Ці выпадковая такая камбінацыя, ці можа яна мець працяг у іншых сымбалях?

— Асабліва строгай была арнамэнтыка вясельнага фартушка. Рытмізаванае чаргаваньне чырвоных і белых палосак сымбалізавала радаводную эстафэту жыцьця на фоне вечнасьці. Але хацелася б зьвярнуцца да адметных палескіх запісаў. На Юр'я на Століншчыне нават у другой палове XX стагодзьдзя адбываўся наступны абрад:

Зьбіраюцца дзеўкі й хлопцы й ідуць на жыта. Бяруць граблі й пачэпяць з аднае стараны фартуха краснага, а з другой — белага. Да ў акно махаюць фартухамі. То й дзе жалоба — то белым, а дзе весела, то красным. А ім даем ужо хлеб, яйца, хто што мае.

Спалучэньне белага й чырвонага фартухоў, хоць і на граблях, фактычна паўтарае функцыянаваньне й сэмантыку бела-чырвона-белага сьцяга зь ягоным асноўным значэньнем сымбалічнай дэманстрацыі радаводных ідэяў.

— Нагавіцы калісьці былі выключна мужчынскім адзеньнем. Як гэта паўплывала на іхны сымбалічны сэнс?

— Сапраўды, нагавіцы выступалі як асноўны полавызначальны элемэнт адзеньня й сымбалізавалі самога мужчыну. У варожбах іх падкладалі пад галаву. У любоўнай магіі на Яна абцягвалі вакол вёскі, каб хлопцы не хадзілі да чужых дзяўчат. Таксама ў зубах абносілі вакол хаты й задумвалі імя хлопца. Калі муж паміраў, жонцы, каб не тужыла, раілі надзець ягоныя нагавіцы й імітаваць ягоную зьяўленасьць. Яшчэ

адзін сымбалічны сэнс мелі штаны: яны ўвасаблялі абарончую моц, скіраваную на супрацiў усім магчымым праявам іншасьвету (штанамі выцiралі ад сурокаў ці выганялі чужога хлеўніка).

— У фальклёры, асабліва казках, папулярны матыў пераапрананьня. Як у ім адбіўся архаічны сьветагляд?

— Адзеньне — матэрыяльны фатаздымак чалавека, у ім — ягоная сацыяльная, узроставая й іншыя характарыстыкі. Таму пераапрануць чалавека ў слоўніку казкі — гэта значыць зьмяніць ягоны статус і тым самым перавярнуць ці нават пераўтварыць яго. Такога чалавека ніхто не пазнае, больш дакладна, яго прымаюць за іншага. Аднак і ён становіцца іншым. Лічылася, што калі апранеш нават мітычнага пэрсанажа, прыкладам, ваўкалака, дык ён можа вярнуцца нават да чалавечага жыцьця:

Ішоў адзін мужык сабе лесам, бачыць: ляжыць воўк, дрыжыць, але ня вые, ня кідаецца, а ўсё калоціцца. Пашкадаваў яго чалавек, скінуў зь сябе сьвітку ды прыкрыў таго ваўка. Як упала на яго сьвітка чалавечая, дык ён і сам зноў стаў чалавекам.

— У казках шмат матываў, зьвязаных з адзеньнем. Прыкладам, гісторыя пра шапку-нявідку. Якія яна шыфруе старадаўнія ўяўленьні?

— З дапамогай шапкі-нявідкі казачны герой мог бесьперашкодна пераадольваць час ці прастору, зьнікаць у адным месцы й зьяўляцца ў іншым. У традыцыйнай жа культуры імгненныя прасторавыя перамяшчэньні разглядаліся як сьмерць у адным месцы і ўваскрасеньне ў іншым. Таму нябачнасьць героя ўспрымалася як ягоная часовая міні-сьмерць, патрэбная для далейшага ажываньня-пераўтварэньня. Разумеючы сувязь шапкі-нявідкі са сьмерцю й тагасьветамі, беларусы верылі, што здабыць яе можна, толькі адабраўшы ў чорта:

Шукаюць струк такога гароху, у якім дзевяць зярнятаў, той гарох сеюць на полі, дзе не чуваць, як пяюць пеўні. Як вырасьце, вырываюць сем каліваў і моўчкі нясуць іх тою парой, як жывёла ідзе з поля. Жывёла пацягнецца да яго, каб зьесьці. Тут нада прыглядацца, дзе на валу ці на карове едзе якісь немчык у шапачцы. Трэба тую шапачку схапіць, бо яна й ёсьць нявідка.

— Сучасная эстэтыка сьцьвярджае, што праўдзівым чалавек становіцца тады, калі скідае зь сябе вопраткі, а значыць, умоўнасьці цывілізацыі. А ў традыцыйных поглядах беларусаў, хто ён — чалавек, які скідвае зь сябе адзеньне? Можа, становіцца зноўку часткаю прыроды, губляючы свой культурны статус?

— Найперш рытуальнае распрананьне вылучаецца ў абрадзе хрышчэньня. Голы чалавек, як і Ісус Хрыстос, скідае зь сябе старое адзеньне граху, якое «надзеў» пасьля падзеньня Адам. Гэта й сымбалізуе вяртаньне да першаснай чысьціні й бязьвіннасьці — словам, вяртаньне ў тагасьветную прастору. Разам з тым катэгорыя «голае» выводзіць чалавека па-за межы культуры, далучае да катэгорыяў «чужога» й «неасвоенага». Голы чалавек адкрываўся для кантактаў зь іншасьветам. Таму менавіта распранутымі варажылі, чаравалі, лекавалі ды шукалі сустрэчы з чарцямі. Адпаведна, у адзеньні чалавек шукаў нібы абароны ад непажаданых уплываў, холаду ды варожых паглядаў. Дый сёньня, хоць ідэі моды, прэстыжу амаль цалкам выцесьнілі традыцыйныя сэнсы адзеньня, але яно для чалавека працягвае заставацца другім маленькім домам ды становіцца Космасам, што супрацьстаіць хаосу навакольнага сьвету.

УСЁ ЖЫЦЬЦЁ — ДАРОГА

Размова з Тацянай Валодзінай

Перамяшчэньне й рух — асноўныя прыкметы жыцьця, асноўныя якасьці і ў філязофскім, гістарычным, сэміятычным сэнсах, і ў цалкам будзённым разуменьні. Кожнае перамяшчэньне мяркуе наяўнасьць шляху, дарогі, што маюць пачатак і канец, але могуць і зьлівацца ў бясконцы рух. Дарога можа набліжаць і аддаляць, аб'ядноўваць і разьядноўваць — у любым выпадку, яна выступае арганізатарам як прасторы, гэтак і часу. І тады мы кажам: наш, мой жыцьцёвы шлях. А народная мудрасьць, нібыта паводле аналёгіі з Шэксьпіравым «Усё жыцьцё — гульня», цьвердзіць: «Усё жыцьцё — дарога». А яшчэ да гэтага беларусы дадаюць: «Прасі Бога» і ўдакладняюць: «На сьвеце як у карэце: едзеш і калышасься, пакуль ня вывернесься». Жыцьцё ўяўляецца доўгай дарогай, а чалавек — падарожным. Натуральна, што ў кожнага свой лёс, свой жыцьцёвы шлях. Але распачынаецца ён для ўсіх прыблізна аднолькава — прыходам.

— Наколькі прыдатнае такое азначэньне — прыход — для народзінаў чалавека?

— Радзінная абраднасьць і зьвязаныя зь ёю моўныя выразы прэзэнтуюць ідэю дарогі ва ўсёй ейнай шматграннасьці. Найперш разуменьне родаў як выхаду дзіцяці, пераадоленьне ім дарогі й парогу вызначыла вядомыя й сёньня забароны й парады для цяжарнай — нельга сядзець на парозе, а то дзіця будзе «стаяць на парозе» — цяжка нараджацца; з пачаткам схватак бабка вадзіла парадзіху вакол стала, праз усе парогі, каб і дзіцятка гэтак жа скоранька рухалася.

— І першыя крокі дзіцяці бацькі ўспрымалі як пачатак ягонай жыцьцёвай дарогі?

— Так, і ў традыцыі гэтая падзея атрымала нават рытуальнае афармленьне:

Яшчэ ў матчыным лоне ножкі дзіцяці зьвязваюцца нябачнымі путамі, з-за чаго яно ня можа хадзіць адразу пасьля нараджэньня, як жывёлы. У некаторых дзяцей гэтыя путы мацнейшыя: такія дзеці даўжэй ня ходзяць. Таму трэба разрэзаць путы й аслабаніць дзіця. Як толькі дзіця зробіць першыя свае крочкі, маці ці хто іншы праводзяць нажом па падлозе ці па зямлі са словамі: «Разарвіцеся, путы!».

Цікава, што дзіцячая мэтафорыка скарыстоўваецца намі дзеля апісаньня дарослага жыцьця. Так, мы кажам «рабіць першыя крокі», распачаўшы нейкую новую дзейнасьць, альбо «крэпка стаць на ногі» — чагосьці ўжо дасягнуць.

— Як вынікае, у нараджэньні дзіцяці ключавым ёсьць пераадоленьне мяжы. Але чым далей, такую сымбалічную мяжу на дарозе знайсьці ўсё цяжэй. Безумоўна, жыцьцёвых перашкодаў хапае. А сымбалічных?

— Выразнай падзеяй на дарозе зьяўляецца вясельле, шлюб. Вось жа ці ня кожны з нас у тым жа Менску згадае, што па дарозе з Палацу шлюбаў абіраў дарогу, каб праехаць праз мост. А фактычна пераадолець ці не адну з самых сур'ёзных у традыцыйным разуменьні дарогаў. Праўда, сёньняшнія масты не ахоўвае Зьмей Гарыныч, як мост праз раку Смародзіну, але сымболіка мосту зьбірае ў адзін пучок усю сымболіку дарогі. Таму разуменьне вясельля як падарожжа цалкам слушнае. І нашы вясельныя вандроўкі-падарожжы — толькі сучасная рэалізацыя традыцыйнай схемы.

— А для пахавальнай абраднасьці ідэя дарогі настолькі выразная, што мы проста й будзённа кажам — правесьці ў апошні шлях. Хаця разумеем: гэта шлях да могілак.

— Між тым, у народных поглядах для нябожчыка гэта шлях на той сьвет. Менавіта для яго цяжкой і доўгай дарогі ў пахавальнай абраднасьці асаблівая ўвага надаецца нагам і абутку памерлага. У асобных раёнах да сёньня кладуць у труну запасныя новыя шкарпэткі, дый абутак мусіць быць новы. Як у казках, каб дабрацца да таго сьвету, трэба знасіць не адну пару жалезных ботаў. Дый у галашэньнях паўстае сьмерць як дарога:

А мая ж ты мамулечка, а куды ж ты сабралася,
А ў якую дарожачку, а ў якую далінаку, а ў якую даміначку?
А ў дарожаньку далёкую, а ў дарожаньку няежджаную.
А з той дарожанькі ніхто дамоў не прыходзіць.

— Шлях між жыцьцём і сьмерцю — таксама дарога, і вельмі няпростая. Мы кажам: зьбіцца з тропу, заблудзіцца ў жыцьці, згубіць арыенціры. Якія яшчэ сэнсы набывае мэтафара дарогі?

— Дарога ўнівэрсальна тлумачыцца як маральная катэгорыя, кірунак, якога належыць трымацца. Шматлікія выразы сьведчаць, што чалавека можна «наставіць на пуць» і «зьбіць з тропу», што ёсьць чалавек «путны», «пуцёвы» й ёсьць «бяспутны», што хтосьці ідзе «прамой дарогай», а хтосьці абірае «крывыя сьцежкі». Усё гэта маральныя алегорыі, якія тым ня меней паказваюць на сымболіку прамой дарогі як правільна абранай жыцьцёвай стратэгіі. Калі ж чалавек выбірае гэтак званы іншы шлях, дык ягоная дарога ўспрымаецца «крывой», «блытанай» (дарэчы, блытаць, заблудзіцца й блуд — словы аднаго кораню)

і нават «закручанай». Пра чалавека, які жыве няпраўдаю, скажам — «скруціўся», бо ішоў не наперад, а кругамі. Такое абазначэньне чалавека праз паказаньне на ягоны шлях абумовіла прыказку: «На торнай дарозе трава не расьце». Гэта пра жанчыну, у якой празь ейныя непрыстойныя паводзіны няма дзяцей.

— У мэтафары дарогі ці толькі ідэя руху важная? Дарога — гэта яшчэ й месца нейкіх сустрэчаў, прыгодаў, здарэньняў.

— Сапраўды, дарога разумеецца як месца, дзе выяўляецца лёс чалавека, ягоная доля пры сустрэчах як зь людзьмі, гэтак і з прадстаўнікамі засьветаў. Згадаем казкі. Сюжэт ці ня кожнай зь іх закручваецца й дасягае апагею пры выпраўленьні героя ў дарогу. І вось тут яго чакае камень ці слуп з надпісам, а фактычна праблема выбару далейшага лёсу:

От едуць яны ды едуць, аж растанцы на дарозе, і слуп, а на ім штось напісана. Чытаюць: хто паедзе направа, той здабудзе славу, хто налева — знойдзе багацьце, а хто проста, таго спаткае сьмерць. Адны паехалі направа шукаць славы, хто налева, а Кавальчук рашыў, што ад сьмерці не адперці, дык лепш ехаць простаю дарогаю.

Усе знаходкі, зробленыя на дарозе, маюць незвычайны знакавы характар. Менавіта на дарозе герой сустракаецца з Богам (часьцей у выглядзе старца), сьвятымі, падарожнымі. Сустракаюцца на ёй і добрыя, і дрэнныя знакі. Штосьці нядобрае прадказвае сустрэча з папом, зайцам, чорным катом, жанчынай з пустымі вёдрамі ці кошыкам, добрае — з ваўком ці жабраком. Асабліва гэта датычылася момантаў, калі чалавек выпраўляўся на значныя для гаспадаркі заняткі. З чарцямі дый іншымі дэманамі чалавек сустракаецца таксама на дарозе. Шырока бытуюць быліны пра падарожных і чорта ў выглядзе барана, козь-

ліка. Наагул, дарога, што лучыць засьветы, успрымаецца міталягічна як «нячыстае» месца.

— Напэўна ж, ня можа быць для ўсіх і ўся дарога «нячыстай». Гэта — толькі асобныя адрэзкі яе. Якія яны ў беларусаў?

— Найперш, гэта ростані — адзін з важнейшых каналаў камунікацыі з засьветамі. Гэта нулявая, пачатковая кропка дарогі й прасторы наагул, дзе ў крытычныя часавыя моманты разгортваліся рытуальныя дзеі — палілася купальскае вогнішча, сьпяваліся заклінальныя песьні. Як моцны інфармацыйны канал ростані выкарыстоўваюцца ў варожбах. Апоўначы на Купальле дзяўчаты гукалі долю:

На Купалу пасьля заходу сонца, як заблішчаць на небе зоркі, дзеўкі голыя бягуць дзе-небудзь за вёску на растанцы, становяцца ракам і зубамі бы гавядо рвуць падарожнік. Яны з гэтым зельлем моўчкі бягуць дамоў і лажацца спаць, а падарожнік кладуць сабе пад голаў. Ноччу ня хібіць прысьніцца суджаны.

— Менавіта на ростанях, дарогах, што вядуць да гораду, вёскі, ставяць прыдарожныя крыжы. Як злучыліся тут паганскія й хрысьціянскія традыцыі?

— Найперш, крыж заклікаены нэўтралізаваць патэнцыйную небясьпеку гэтага месца для чалавека й соцыюму. Але ростані — таксама крыж, толькі гарызантальны. Назіраем як бы дубляваньне крыжа, што ўзмацняе сакральнасьць месца ды робіць магчымым кантакт з Богам. Мэтафара дарогі, шляху актыўна скарыстоўваецца і ў паэтычна-публіцыстычным, палітычным дыскурсах. Ад пачатку мінулага стагодзьдзя кліча за сабою «шлях да волі», «да збаўленьня й шчасьця дарога». Васіль Быкаў назваў роздумы пра лёс свой і радзімы «Доўгая дарога дадому». Зрэшты, у кожнага з нас ёсьць і доўгая дарога да самога сябе.

КАЛОДНАЕ ПЧАЛЯРСТВА

Размова зь Дзянісам Раманюком

Беларусы заўсёды любілі мёд і ўмелі яго здабываць. У далёкай мінуўшчыне раі пчолаў засяляліся ў дуплы дрэваў, а людзі вышуквалі іх, каб адабраць іхны мёд. Пазьней — сталі даглядаць, ахоўваць знойдзеныя раі. Бортнікі (так называлі сябе тыя, хто займаўся здабычаю мёду) сталі заманьваць пчаліныя раі ў зробленыя ў вершалінах дрэваў дуплы — борці. А па часе пачалі вырабляць калоды, памайстэрску імітуючы дуплы дрэваў. Ставілі іх у лясах, на дрэвах і проста ў палях. Беларусы ахвотна займаліся здабычай мёду. Так, у XVI стагодзьдзі на нашых землях было больш за мільён борцяў, якія прыносілі да паўмільёна пудоў мёду штогод. Сёньня клясычнае бортніцтва амаль зьнікла, але ягоны рудымэнт — калоднае пчалярства — сям-там яшчэ можна назіраць. І людзі ёсьць, якія называюць свой занятак не пчалярствам, а бортніцтвам.

— Дзе сёньня можна знайсьці аўтэнтычных бортнікаў?

— Ёсьць на Палесьсі вёска Аздамічы, дзе, як кажуць мясцовыя жыхары, «займаюцца пчоламі па-старынному». Двойчы на год — вясною ў траўні й восеньню, напярэдадні сьвята Ўзьвіжаньня — там «хаджаюць пчолаў». Гэта значыць, аб’яжджаюць борці. Вясна ў даліне ракі Прыпяці звычайна суправаджаецца вялікай паводкай. Таму аб’езд сваёй лясной гаспадаркі жыхары Аздамічаў рабілі на лодках. Пераплываючы ад дрэва да дрэва, яны вычышчалі дно борцяў ад сьмецьця, правяралі стрэхі й мацаваньні. Увосень

бортнікі чысьцілі борці, а самае галоўнае — зьбіралі ўраджай.

— Якія прылады палешукі бяруць на гэтыя «хаджаньні»? Як яны выглядаюць?

— Дзеля гэтага яны найперш маюць адмысловую драбіну. Яе называюць «астроў», і нагадвае яна сукаватае дрэва з каротка абсечанымі сукамі. Такую драбіну рабілі каля кожнага дрэва з борцю й хавалі побач у кустах ці ў траве. Астатнія прылады ўсім добра вядомыя: дымакур, шаня, у якую зьбіраюць ураджай, вяроўка, сякера...

— Як выглядае борць?

— Борць выраблялі з адмысловых сасны ці дуба. У сярэдзіне мусіла быць прыродная пустата, што спрашчала працу бортніка. Вось як апісвае яе мясцовы бортнік:

Не абавязкова, каб дрэва было здаровае цалкам. У сярэдзіне яно можа быць гнілаватае. Гэта нават самае лепшае: і рабіць лёгка, і пчолы садзяцца. Дуб вельмі цьвёрды — дык найлепей, каб ён быў сухі, а ў сярэдзіне гнілы. Мы падрэжам яго, вычысьцім сярэдзіну...

Атрымліваецца нешта накшталт бочкі. Да яе прыраблялі дно й страху. Асаблівую ўвагу надавалі страсе. Яе рабілі шматслойнай, як торт. Выкарыстоўвалі берасту, шыфэр, дошкі. Рабіўся ляток і адмысловая адтуліна, якую таксама называлі «борць», праз яе даглядалі пчолаў і ўвосень забіралі ўраджай.

— Як борці ўсьцягвалі на дрэвы?

— Борці былі вялікія й вельмі цяжкія. Некаторыя маглі важыць ажно тону. Бортнікі каапэраваліся, і некалькі чалавек падымалі борці з дапамогай адмысловай прылады ў выглядзе кола, якое мацавалася на

вершаліне дрэва, праз яго перакідалася вяроўка — выходзіла гэткая лябёдка. Зьнізу яе падымалі некалькі бортнікаў, а зьверху яшчэ адзін скіроўваў борць на месца.

— Сёньня бортніцтвам займаюцца людзі ў вольны ад хатняй гаспадаркі час і толькі двойчы на год абʼяжджаюць борці. Ці ня трэба пільнаваць борці ад людзей ды зьвяроў? Мы ж ведаем з казак, што той жа мядзьведзь любіць паласавацца мёдам.

— Мне было вельмі цікава даведацца пра колішнюю прыладу, што абараняла борці ад мядзьведзяў. Рабілася яна з драўлянай калоды, якую падвешвалі на вяроўцы пад борцяй. Атрымлівалася нешта накшталтківача. Мядзьведзь, калі залазіў на дрэва, дык упіраўся галавою ў гэтую калоду й пачынаў адмахвацца лапаю. Чым мацнейшыя былі ўдары мядзьведзя, тым хутчэй гойдалася бервяно. Раззлаваны касалапы, захапіўшыся змаганьнем, звычайна звальваўся з дрэва, так і не паспытаўшы мёду. Сёньня ўжо ў Аздамічах немагчыма пабачыць гэтага прыстасаваньня, бо апошняга мядзьведзя застрэлілі ў 1943 годзе партызаны. Так казалі мне вяскоўцы. І, як яны гавораць, страшны сёньня для борцяў і пчолаў ужо ня зьвер, а чалавек.

Бывала, што птушка праб'е жаўно ды зьесьць мёд, куніца выгрызала. Багата такіх выпадкаў было. А вось, каб людзі, — не. Цяпер залазяць. Чалавек — самы небясьпечны. Забірае ўсё, матку зьнішчае, а тады й рой прападае.

— Як сучасныя бортнікі зь вёскі Аздамічы ставяцца да мёду? Проста як да ласунку, ці мёд значыць для іх нешта большае?

— Быў час, калі цукру не было й мёд быў адзіным ласункам. Нават ёсьць такая прымаўка ў іх: «Ты што,

хацеў есьці мёд лыжкамі? Мёд трэба есьці капелькамі. Гэта ж лекі». Яны згадваюць распаведы сваіх дзядоў:

Зь вясельля прыйдуць і кажуць: вось багатае вясельле было — у іх на сталах мёд стаяў у талерках. А таго мёду было — раз-два памакнуў і ўсё. Але калі быў мёд, дык тады лічылася багатым вясельле. Толькі заможныя людзі маглі мёдам частаваць.

Існавала й такая традыцыя. Калі бортнікі абыходзілі свае борці й дарогай сустракалі якога мінака, дык яны абавязаныя былі яго пачаставаць. Інакш у іх ня будзе мёду налета. Цікава пра гэта распавядае спадар Хвядар зь вёскі Аздамічы:

Мы былі хлапчукамі, і таго мёду так хацелася... А бывалі гаспадары, што ніколі не давалі мёду. Дык мама нас вучыла: калі дзядзька ня даў мёду, дык трэба ўзяць шапку, вывернуць яе й пацерці: гэта значыць, пчолы ня сядуць.

— А ці праўда, што борці ставілі ня толькі на дрэвах у лясах, але й ля могілак?

— Так, бо лічылі, што з дапамогай душаў памерлых пчаліная сям'я прынясе больш мёду. Дый па сёньняшні дзень шмат дзе стаяць борці ля могілак. У кнізе вядомага этнографа й мастака Міхася Раманюка «Беларускія народныя крыжы» ёсьць такія здымкі.

— Чаму жыхары Аздамічаў здабываюць мёд гэткім працаёмкім спосабам, а не па-сучаснаму — паставіўшы вульлі на падворку?

— У палешукоў старыя традыцыі — яны, як нідзе больш, захоўваюцца ажно да сёньняшняга дня. Яны ня толькі бортніцтвам займаюцца, а й іншымі традыцыйнымі спосабамі зарабляюць грошы. Гэта нешта сакральнае.

— Вы, натуральна, пакаштавалі гэты мёд. Мёд дзікіх пчолаў, мёд з борцяў адрозьніваецца смакам ад мёду хатніх пчолаў?

— Адназначна, што такі мёд смакам не падобны да мёду з вульляў. Гэтых пчолаў, у адрозьненьне ад вульлёвых, не падкормліваюць увогуле, не кладуць ім вашчыну. Усё, што там ёсьць — воск, праполіс, мёд — натуральнае, прынесенае з палёў, лясоў.

— Дык чым тады прываблiваюць пчолаў, каб яны заляцелі ў борць?

— Разьвешваюць увесну адмысловыя паскі, пафарбаваныя ў вельмі яркія колеры. І пчолы ляцяць, як на прыгожую кветку. Або на дно борцяў кладуць кветкі багуну ці іншыя пахкія кветкі. І на гэты водар пчолы ляцяць.

— Дзікія пчолы зьлейшыя за хатніх? Як засьцерагаюцца палескія бортнікі ад укусаў пчолаў?

— Пчолы ўсе аднолькава злыя. Але мясцовыя бортнікі, што мяне ўразіла, ніяк не засьцерагаюцца ад іх. Яны проста на галаву нацягваюць шапку, падымаюць каўнер вышэй і лезуць да гэтых борцяў. Пчолы іх, натуральна, кусаюць. Але гэтыя людзі ўжо так прызвычаіліся да ўкусаў, што яны ім як звычайныя камарыныя.

— У наш час палеская вёска Аздамічы — адна зь нямногіх выспаў, дзе яшчэ неяк захоўваецца старадаўні беларускі промысел — бортніцтва. Дарэчы, і тлумачальны слоўнік беларускае мовы пазначае слова «бортніцтва» як састарэлае. Ці шмат людзей займаецца бортніцтвам у той вёсцы? Ці перадаюць яны традыцыі й свае калоды наступнаму пакаленьню?

— На сёньняшні дзень у вёсцы засталося, можа, пяць

чалавек, якія займаюцца бортніцтвам. У асноўным гэта старыя дзяды й яшчэ два-тры чалавекі з маладзейшых, якія атрымліваюць у спадчыну гэтыя борці ды выяжджаюць іх глядзець. Традыцыя перадаецца з пакаленьня ў пакаленьне, таму яна яшчэ й захоўваецца. Але ў маіх вушах гучаць словы дзеда Навума: «Рана ці позна з гэтым трэба разьвітвацца, а далей і з гэтым сьветам».

БАБРОВЫЯ ЛЕГЕНДЫ

Размова з Алесем Белым

Беларускі фальклёр вельмі багаты на згадкі пра бабра. Бабру людзі надавалі самыя фантастычныя й неверагодныя рысы:
Ляцеў бабёр цераз двор,
На ём сукенак дзевяць пар,
На ём шапачка баброва,
Загарэлася дуброва!..
Зрэшты, бабёр і для іншых народаў ёсьць жывёлінай і знакавай, і эканамічна карыснай. Так, у XVII—XIX стагодзьдзях эканоміка Канады ледзь ня цалкам была пабудаваная на бабровым промысьле. Яшчэ ў 1685 годзе ў Аўгсбургу выдалі кнігу нямецкага лекара Ёгана Марыюса «Castorologia» — гэта навука пра баброў. Гэтак сама — «Castorologia» — называлася й ангельскамоўная кніжка Мартына Горэса канца XIX стагодзьдзя. Так што некалі бабёр карміў ня толькі паляўнічых, але й навукоўцаў таксама. Дый ва ўсходніх славянаў у той час, калі толькі нараджаліся прыватная ўласнасьць і дзяржава, прадукты баброўніцтва — бобровыя футры й бабровы струмень — былі ці не найпершымі экспартнымі таварамі. Празь іх жыхары іншых частак Эўропы атрымлівалі ўяўленьне й пра продкаў сучасных беларусаў.

— А самі старажытныя беларусы ці цанілі гэтую жывёліну?

— Калі мы паспрабуем уявіць сябе на месцы нашых продкаў, прыкладам, XVI стагодзьдзя, дык у іхным жыцьці бабёр увесь час быў — калі не прадуктамі баброўніцтва (бо мала хто мог сабе дазволіць бабро-

KAMUNIKAT

выя шапку ці каўнер), дык шматлікімі легендамі ды паданьнямі, часам анэкдатычнага зьместу. Па-першае, людзей здаўна дзівілі будаўнічыя здольнасьці баброў. Іх, дарэчы, надзвычай перабольшвалі, ствараючы абсалютна фантастычнае ўяўленьне пра лад жыцьця гэтых зьвяроў. Па-другое, апроч футра, бабёр даваў гэтак званы бабровы струмень — рэчыва з рэзкім мускусным пахам, якому прыпісвалі нават магічныя ўласьцівасьці. У нашых шыротах немагчыма было дастаць парашок з рогу насарога ці якое муміё. Вось струмень і выконваў тую ж ролю. Прынамсі дзьве з паловай тысячы гадоў струмень быў для чалавецтва панацэяй ад усіх магчымых хваробаў: болю ў вушах і галаве, ікаўкі, колікаў у страўніку, глухаты, падагры, абмаражэньня, нават гістэрыкі. Ужывалі яго й як проціядзьдзе ад укусу скарпіёнаў і тарантулаў, і як сродак ад блохаў. Адны лекары лячылі ім бессань, іншыя, наадварот — санлівасьць. Толькі ў канцы XIX стагодзьдзя эўрапейскія мэдыцына й фармакалёгія паставілі кропку на ірацыянальнай веры ў моц бабровага струменю. І вельмі своечасова, бо менавіта попыт на струмень падвёў баброў як біялягічны від да мяжы выжываньня.

— Дык што гэта за струмень, пра які сёньня ніхто ня ведае?

— Людзі сярэднявечча, пэўна, расчараваліся б, даведаўшыся, што струмень — усяго толькі крышталізаваная й фэрмэнтаваная... мача! Памылкова лічылі, што струмень утрымліваецца ў машонцы бабра, хаця ён адкладаецца і ў самак. Па ўсёй Эўропе, пачынаючы ад рымскага вучонага I стагодзьдзя Плініюса Старэйшага, верылі, што калі бабёр ня можа інакш уратавацца ад паляўнічага, ён адгрызае сабе гэтак званыя «строі» ды пакідае іх чалавеку, каб захаваць жыцьцё й свабоду. У Рэчы Паспалітай была такая прымаўка: «Адкупіцца, як бабёр строямі». Гэта пра

чалавека, які ўхіліўся ад нейкіх непрыемнасьцяў занадта вялікім коштам. Верылі таксама (і, дарэчы, дагэтуль вераць), што зьнянацку засьпеты бабёр, убачыўшы немагчымасьць паратунку, плача сьлязьмі, як чалавек.

— А што яшчэ, апроч футра й «строяў», цікавіла паляўнічых?

— Хвост. Пакрыты лускай, бабровы хвост нагадваў рыбу, таму сярэднявечнае каталіцкае духавенства абвясьціла яго ежай, прыдатнай для поснага ўжытку. Ня толькі ў нас, але й па ўсёй Эўропе ў Вялікі пост ксяндзы ласаваліся бабровым хвастом, які, дарэчы, праваслаўнае духавенства лічыла ежай нячыстай. Увогуле, ва ўсім сьвеце пра бабровы хвост хадзіла мноства легендаў. Прыкладам, што бабёр сьпіць на беразе з хвастом, апушчаным у ваду, каб пачуць набліжэньне лодкі з паляўнічымі. Яшчэ казалі, што ён карыстаецца хвастом як шуфлікам пры будаўніцтве хатак і грэбляў. Альбо заганяе хвастом палі ў зямлю. Карацей, слановы хобат нейкі, а ня хвост. Гэтым мітам кінулі верыць менш як сто гадоў таму.

— Баброў лічылі вельмі ўмелымі рамесьнікамі. Дык чым яны працавалі — хвастом, зубамі ці, можа, лапамі?

— Усе народы паўночнай паўкулі, якія палявалі на баброў — у Сібіры, у Эўропе, у Амэрыцы — верылі, што бабры мала чым саступаюць чалавеку ў тэхнічных магчымасьцях. Ва ўкраінцаў пра бабра ёсьць такая загадка: «Галава сабачая, хвост рыбін, а розум чалавечы». Індзейцы Паўночнай Амэрыкі ў XVII—XVIII стагодзьдзях лічылі, што бабры здольныя каваць мячы ды нажы, пячы хлеб ды яшчэ шмат чаго. Нашы легенды не сягалі так далёка, але, напрыклад, галоўны лясьнічы вялікіх маёнткаў князя Вітгенштэйна ў Слуцкім павеце ня так ужо даўно, у 1884 годзе,

пераконваў, нібыта бабры на адкрытых прырэчных прасторах засаджваюць лазою падыходы да вады. Прычым, ён быццам бы назіраў, як бабры імкнуліся не пашкодзіць лазовую кару й садзілі выкапаныя галінкі наўскос у папярэдне распушаную зямлю. А ў XV стагодзьдзі італьянскі гуманіст Пампонiё Лета, які наведаў Вялікае Княства, пераказваў мясцовыя легенды пра тое, што чорныя бабры пануюць над рудымі, як фэадалы над сялянамі, і прымушаюць тых працаваць на сябе:

У баброў тры пароды — сяляне, баяры й магнаты. Яны адрозьніваюцца колерам футра. У сялянаў сьпіна звычайна без валасоў і абдзёртыя вушы; футра іхнае вельмі таннае. Баяры чорна-рудога колеру; іхнае футра больш каштоўнае. Ім аздабляюць дзеля раскошы краі вопраткі. Магнаты, якіх ловяць надзвычай рэдка, зусім чорныя. Іхнае футра лёгкае й вельмі дарагое. Яны ніколі не выходзяць са сваіх нораў; калі паказваюцца, дык у суправаджэньні цэлага статку: яны раздаюць сабраныя «сялянамі» запасы. Калі магнат трапіць у рукі паляўнічых, просты бабровы люд упадае ў вялікі смутак, які выражае хадой і абліччам.

Праўда тут толькі тое, што чорныя бабры сустракаліся больш рэдка й каштавалі сама мала ўдвая даражэй за рудых. Шапкі з чорнага бабра насілі сэнатары Рэчы Паспалітай. Дарэчы, падобныя легенды пра баброў існавалі ў народаў Сібіры й паўночнаамэрыканскіх індзейцаў. Застаецца толькі пашкадаваць, што напраўду інтэлект бабра далёка не такі высокі, і ўсе аповеды пра бязьмежныя тэхнічныя здольнасьці й высокую сацыяльную арганізацыю бабраў ня маюць падставаў. Сучасная навука пазбавіла нас надзеі на тое, што побач з намі жывуць такія сымпатычныя браты па розуме.

— Мяркуючы па шматлікіх назвах вёсак, даўней бабры вельмі шчыльна насялялі Беларусь. Вось толькі на Віцебшчыне дзесяткі вёсак з назвамі, вытворнымі ад «бабра»: Бабры, Баброва, Бабровічы, Баброўнікі...

— Не выпадкова асабліва ў Падзьвіньні такая канцэнтрацыя гэтых назваў. Шмат іх у паўднёвай, левабярэжнай частцы былога Полацкага княства. Гэты край, бадай, самы апошні ў краіне, толькі пры канцы XVI стагодзьдзя быў канчаткова запрыгонены. А да гэтага большасьць тутэйшага насельніцтва ўвогуле займалася ня столькі сельскай гаспадаркай, колькі рознымі промысламі — прыкладам, баброўніцтвам і бортніцтвам. А таму й даўжэй захоўвала асабістую свабоду. Лад жыцьця тут чымсьці нагадваў жыцьцё эўрапейскіх каляністаў на вялікіх азёрах Паўночнай Амэрыкі на два стагодзьдзі пазьней.

— А як там, дарэчы, захоўваюць памяць пра традыцыі мясцовага баброўніцтва?

— Два з паловай стагодзьдзі экспарт прадуктаў баброўніцтва быў асновай эканомікі Канады. Бабру абавязаныя ўзьнікненьнем шмат якія буйныя сучасныя гарады Паўночнай Амэрыкі — Манрэаль, Дэтройт, Квэбэк, Чыкага, і там добра пра гэта памятаюць. У Канадзе штогоду ў апошнюю пятніцу лютага, пачынаючы з 1974 году, сьвяткуюць Нацыянальны дзень бабра. Школьнікаў возяць на экскурсіі. Яны дапамагаюць ім зразумець, якое месца займаў бабёр у жыцьці іхных продкаў. Пра гісторыю паўночнаамэрыканскага баброўніцтва напісана сотні кнігаў — і навукова-папулярных, і мастацкіх (прыгадаем хоць бы Фэнімора Купэра й Джэймза Олдрыджа). Бабёр — адзін з самых папулярных сымбаляў Канады. У гэтай краіне, а таксама ў асобных амэрыканскіх штатах, існуе папросту культ бабра.

— Калісьці й беларусы казалі: «Як заб'еш бабра, ня будзеш мець дабра». Гэта значыць, што на бабра ў Беларусі ня толькі палявалі, але й імкнуліся захаваць, зьберагчы яго?

— Беларусь, магчыма, адзін з самых раньніх рэгіёнаў бабровага промыслу ў гісторыі чалавецтва. Менавіта пра нашы землі як пра асноўнага пастаўшчыка бабровага струменю й шкурак пісалі яшчэ грэк Гэрадот і араб Ідрысі. Да таго ж, мы маем права ганарыцца тым, што былі першай краінай, якая ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 году заканадаўча афарміла мерапрыемствы дзеля аховы папуляцыі баброў:

Если бы... были гоны бобровые давные звечные у иншого суседа дедизне, ино оный пан, в чыей дедизне будуть гоны, не маеть сам ани людем своим допустить старого поля доорати так далеко, яко бы от зеремени мог кием докинути... А если бы под зеремена подорал або сеножати подкосил, або лозу подрубал, а тым бобры выгонил, таковый маеть платити дванадцать рублей грошей... Пакли бы хто гвалтом бобры побил або злодейским обычаем выкрал, таковый маеть гвалт платити... за чорного бобра чотыри копы грошей, а за карого — две копе грошей.

Дзякуючы пашане да гэтай жывёлы, якую й дзяржаўная ўлада ВКЛ, і просты люд пранесьлі праз стагодзьдзі, менавіта Беларусь здолела захаваць эўрапейскага бабра ад поўнага зьнішчэньня ў XX стагодзьдзі. Мне б вельмі хацелася, напрыклад, каб у Бярэзінскім запаведніку, які ў свой час адыграў галоўную ролю ў выратаваньні бабра, зьявіўся сапраўдны музэй баброўніцтва. Пакуль тамтэйшы, неблагі ўвогуле, музэй прыроды экспануе, на жаль, толькі чучалы розных зьвяроў. А варта было б, каб ён у экспазыцыі зрабіў

акцэнт менавіта на гісторыі нашага баброўніцтва, нашай нацыянальнай «бабровай міталёгіі» як часткі ўсясьветных зьяваў. Уявіце, калі б сабраць пад адным дахам францускія кастаравыя капелюшы XVII стагодзьдзя й парфуму XX, літоўскія прывілеі на бабровыя гоны й бабровыя манэты Кампаніі Гудзонавай затокі, залозы канадзкіх трапэраў і штыхі беларускіх баброўнікаў, двухмэтровы шкілет гіганцкага выкапнёвага бабра й лукі-самастрэлы хантаў ды мансі...

— Ці мог бы беларускі бабёр стаць такой самай візытоўкай нашай краіны, як бабёр канадзкі для Канады? Або, прыкладам, як собаль для Расеі?

— Так, але найперш трэба пазбавіцца комплексу непаўнавартаснасьці. Баброўніцтва, калі зірнуць на яго ад першых згадак Гэрадота да заснаваньня Бярэзінскага запаведніка ў 1926 годзе, — адна з самых цікавых зьяваў нашае гісторыі, адна зь нямногіх, што мае ўсясьветнае значэньне. А мы забыліся пра такую прэзэнтабэльную рэч.

БЕЛАРУС ЗЬ ЛЮЛЬКАЙ У ЗУБАХ

Размова з Алегам Трусавым

У кнізе «Живописная Россия» я зьвярнуў увагу на пададзены там вобраз тыповага, з гледзішча расейцаў, беларуса. Запомнілася мне, што ён быў зь люлькаю ў зубах. Пазьней у савецкіх фільмах ня раз кпілі зь беларускай махоркі. Дый беларускія археолягі ў часе раскопак знаходзяць шмат люлек, піпак, фаек.

— Дык ці сапраўды паленьне тытуню было ў мінулым характэрнае для беларусаў?

— З гледзішча ўжываньня тытуню беларусы — тыповая эўрапейская нацыя. Нашы продкі пачалі яго ўжываць амаль тады ж, калі, напрыклад, і галяндцы, ангельцы. Дарэчы, тытунь у Эўропу завезьлі менавіта ангельцы й галяндцы. А радзіма тытуню — Паўночная Амэрыка, і менавіта індзейцы вакол вогнішча палілі гэтак званую «люльку міру». Адтуль і пайшла традыцыя вырабу люлек і паленьня тытуню. Што тычыцца першых люлек, якія трапілі ў Беларусь, дык яны былі выробленыя або бэльгійскімі майстрамі, або галяндзкімі. Іх мы й знаходзілі ў раскопках. Самыя старыя люлькі датуюцца XVI стагодзьдзем. Спачатку беларусы тытунь толькі палілі, а жаваць і нюхаць навучыліся ў XVIII стагодзьдзі, і з гэтым прыйшло новае слова — табак, альбо табака.

— Тытунь і табака — гэта не адно і тое ж? Чым яны адрозьніваюцца?

— Слова «тытунь» прыйшло да нас хутчэй за ўсё з турэцкае мовы праз украінскую. Зазначу, што быў яшчэ адзін шлях трапляньня люлек у Беларусь — турэцкі. Гэта люлькі, зробленыя з чырвонай гліны. Іх называлі «чырвонаглянцавыя». Вырабляліся яны шырока на тэрыторыі сёньняшняй Малдовы, Валахіі — дакладней, на той тэрыторыі, якая належала Турэччыне. І вельмі шмат нам завезьлі люлек украінскія запарожцы. Гэта адбывалася ў часе вайны 1648—1654 гадоў, а потым і ў часе вайны Аляксея Міхайлавіча, калі яны ўжо былі хаўрусьнікамі расейцаў у барацьбе зь беларусамі. У тых гарадах, дзе былі казацкія гарнізоны, археолягі знаходзяць сотні люлек менавіта турэцкага паходжаньня. Першымі сталі шырока паліць тытунь украінцы. Натуральна, што ў Беларусь патрапілі і ўкраінскія люлькі. У другой палове XVII і ў XVIII стагодзьдзі мода паліць перайшла ад шляхты, магнатаў да мяшчанаў, а потым была падхопленая й сялянамі. І якраз з другой паловы XVII стагодзьдзя ў Беларусі пачаўся масавы выраб люлек, якія імітавалі эўрапейскія ўзоры.

— А калі ўзьнікла ўласная традыцыя вырабу люлек?

— Цікава, што люлькі, зробленыя ў Галяндыі, былі папулярныя ў Беларусі доўгі час. Яны мелі свае клеймы, былі белагліняныя з доўгімі цыбукамі. Іх не падраблялі, а завозілі. Падрабляць пачалі турэцкія люлькі. І неўзабаве зьявілася каля сотні ўласных варыянтаў. У XVIII стагодзьдзі былі ўжо й белагліняныя, і палівазязлёныя, і карычневыя глязураваныя, і задымленыя чорныя, і нават драўляныя для бяднейшых людзей, у якіх не было магчымасьці набыць керамічную люльку. У Менску знойдзена шмат драўляных люлек, зробленых з абсмоленых пянькоў сасны.

— Табаку імпартавалі ці завозілі кантрабандай?

— У адрозьненьне ад Расеі, у Беларусь табаку прывозілі зусім легальна. І ўжо ў XVIII—XIX стагодзьдзях на поўдні Беларусі яе сталі вырошчваць. Але ўсё XVII стагодзьдзе беларусы былі самымі зламыснымі кантрабандыстамі ў дастаўцы тытуню ў суседнюю Расею,

бо на той час цар Аляксей Міхайлавіч забараняў паліць тытунь. І жорстка каралі тых, хто парушаў гэтую забарону — білі бізуном, адсякалі рукі. Існавалі таксама самыя розныя спосабы перавозу люлек і тытуню ў Расею. Прыкладам, іх старанна зашывалі ў конскія хамуты, і тавар пасьпяхова трапляў да свайго месца прызначэньня.

— А як ставіліся да паленьня ў Рэчы Паспалітай, у складзе якой тады былі беларускія землі — і дзяржава, і грамадзтва?

— Спачатку грамадзтва ставілася хутчэй адмоўна. Лічылася, што гэта непрыгожа, што гэта д'ябальскі занятак, але ў XVII стагодзьдзі, падчас жахлівых войнаў, паленьне становіцца звычайным — і нават папулярным ва ўсіх сацыяльных групах. І ўжо ў XVIII стагодзьдзі супраць паленьня не выступаюць нават ні царква, ні касьцёл. І гэткая тэндэнцыя ва ўсёй Усходняй Эўропе. А ў Расеі Пётар I загадам уводзіць паленьне як абавязковае для любога расейскага дваранiна, гэтаксама, як і піць каву, напрыклад. Менавіта Пётар I у Расею завёз галяндзкія люлькі. І сам ён навучыўся паліць у Эўропе.

— Але хіба людзі не разумелі, не адчувалі, што паленьне тытуню выклікае шэраг хваробаў?

— Сапраўды, людзі гэта ня вельмі адчувалі, бо, папершае, ня так часта палілі — тытунь быў вельмі дарагі й паліць штодня не было звычкі. Па-другое, ужо ў XVIII стагодзьдзі па ўсёй Эўропе была мода яго не паліць, а нюхаць. Тады ў Беларусь і трапляюць табакеркі. Зрэшты, разам зь нямецкім словам «табак», альбо «табака». Пані, напрыклад, не палілі люлек, а нюхалі табаку й з асалодаю чхалі. Гэта лічылася й своеасаблівым лекам прастуды. Тытунь часам нават жавалі. Быў адмысловы гатунак, яго можна было як жуйку жаваць.

— Ці памянялася стаўленьне да паленьня пасьля акупацыі беларускіх земляў Расейскай імпэрыяй?

— Ужо празь дзесяць-пятнаццаць гадоў пасьля таго, як Пётар I сваім загадам дазволіў тытунь, былі закладзеныя першыя плянтацыі яго на поўдні Расеі, і вельмі хутка тытунь стаў расейскім. Калі Беларусь трапіла ў Расею, дык сталі паліць расейскі тытунь. Неўзабаве й на беларускім Палесьсі яго пачалі садзіць, і садзілі яго там амаль да нашых дзён. Асабліва шырока вырошчвалі тытунь у часе войнаў, калі не было магчымасьці купіць яго за мяжой. Апошні раз тытунь вырошчвалі для партызанаў — махорку. Адмыслова сяляне круцілі й прадавалі гэтак званыя «казіныя ножкі» з газэты.

— А калі зьнікаюць люлькі й становяцца папулярнымі папяросы й цыгарэты?

— Па-першае, люлькі ня зьніклі й да сёньня. Іншая рэч, што люлька зноў выконвае першапачатковую функцыю, калі яе палілі багатыя людзі — магнаты й шляхта. Вось і цяпер люлькі каштуюць дорага, і імі карыстаюцца людзі творчых прафэсіяў ды знаўцы смаку дарагіх гатункаў табакі. Ну, і вядома ж, яны неад'емная частка вобразу марскіх капітанаў. Паліць люльку меней шкодна, чым папяросы ды цыгарэты. Яшчэ ў XVIII стагодзьдзі прыдумалі муштукі з бурштыну, і ў Беларусі іх нават выраблялі. Кажуць, што бурштын нібыта затрымлівае канцэрагены. Мы часта знаходзілі бурштынавыя муштукі падчас раскопак. Яны найболей характэрныя для XIX стагодзьдзя, калі людзі пачалі разумець, што паленьне тытуню шкодзіць здароўю. Усьлед за муштуком з бурштыну зьяўляецца фільтар для папяросы, а затым — цыгарэты зь фільтрам. І гэта ўжо пачатак XX стагодзьдзя. Але ў СССР эканомілі на здароўі людзей, таму й зьявіліся такія асабліва моцныя й асабліва шкодныя для здароўя папяросы «Беламорканал» і цыгарэты «Памір».

— Дык як паўплываў тытунь на культуру беларускай нацыі?

— Па-першае, ён аказаў значны ўплыў на дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Так, у Наваградку я знайшоў унікальную люльку, якая ўяўляе сабою прыгожую манашку, што нясе на плячах цэлы караб. Люлькі мелі розны выгляд — чалавечых галоваў, абутку, расьлінаў. Гэта ўнікальныя творы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Па-другое, ужываньне тытуню ў XVIII—XIX стагодзьдзях дадавала беларусам эўрапейскага іміджу. Мы й заганы запазычылі ад Эўропы раней за суседзяў. Напрыклад, і гульня ў карты, як і тытунь, становіцца папулярнай у Беларусі ў XVI стагодзьдзі. Гэта таксама сьведчаньні, што Беларусь аж да канца XVIII стагодзьдзя належала да заходнеэўрапейскай культурнай прасторы. Мы бралі з Эўропы ня толькі каштоўнае, але й адмоўнае.

KAMUNIKAT.org